

юридически образованных старшин в званиях бунчуковых товарищей (8, с. 91).

Преобразованию Генерального Войскового Суда в коллегиальный и апелляционный орган предшествовало намерение П.Л. Полуботка создать при Генеральной Войсковой Канцелярии особый коллегиальный орган административной юстиции — трибунал из старшины (9, с. 72). Но правительство Петра I в упреждение этому образовало Малороссийскую коллегию. Однако в дальнейшем идея П.Л. Полуботка воплотилась в создании Коллегиального Генерального Суда, апеллировать на который можно было гетману и вышестоящим российским органам контроля и надзора над Украиной.

Судебно-реформаторская деятельность П.Л. Полуботка, несмотря на непродолжительность его правления, способствовала продлению украинской государственности и нашла свое продолжение в судебной реформе гетмана Д.А. Апостола (1727-1734 гг.).

Список литературы: 1. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. - Київ: Генеза, 1995. 2. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. - К.: ВУАН, 1930. 3. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. - К.: АН УРСР, 1959. 4. Ефименко А.Е. История украинского народа. - Киев: Лыбидь, 1990. 5. Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы. - К.: ННБ Украины: Коллекция Гринченко, 1897. 6. Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии//Киевская старина. - Т. 62. - 1898. 7. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. - К.: Україна, 1995. 8. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. - Одесса: Техник, 1909. 9. Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст. - Одесса: Типогр. губ. комиссариата просвity, 1918. 10. Шевчук В.Л. Козацька держава. Еподи до українського державотворення. - К.: Абрис, 1995.

Д.А. Селіхов

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО (ФЕРМЕРСЬКОГО) ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ РЕФОРМ 1861 ТА 1906 РОКІВ

Сімдесятирічний досвід існування в нашій країні командно-адміністративної моделі господарювання дає підстави для висновку про її нездатність забезпечити більш високу продуктивність суспільної праці порівняно з ринковою. Спроби центральних органів державної влади після проголошення незалежності України утвер-

дити ринкові структури зіткнулися не тільки з об'єктивними труднощами цього складного процесу, але й з нерозумінням деякими представниками керівництва (як республіканського, так і місцевого рівня) найголовніших умов функціонування ринку. Особливо яскраво ця теза підтверджується в аграрно-промисловому комплексі, де з різних, переважно суб'єктивних причин уже кілька років (з 1994 р.) ніяк не може завершитися процес паювання землі з наступним перетворенням її на товар.

Звертаючись до зарубіжної практики правового регулювання господарської діяльності дрібних товаровиробників, яких у нас за американською традицією називають фермерами, варто було б, на нашу думку, вивчити насамперед відповідний вітчизняний досвід. Йдеться про так звану епоху вільного підприємництва, що настала після скасування в 1861 р. кріпосного права. Столипінська реформа, розпочата у 1906 р., сприяла становленню в аграрному секторі економіки України ринкового господарства західноєвропейського типу. Яким же чином законодавство царської Росії регулювало господарську діяльність селянина-власника після скасування кріпосного права і чому виникла невідкладна проблема у приватизації селянської надільної землі на початку ХХ ст.?

Ліквідація кріпосного права регламентувалася цілою низкою законодавчих актів, початок яким поклав царський Маніфест від 19 лютого 1861 р. Одночасно з Маніфестом (2, с. 71-73) протягом 9-19 березня цього ж року в Україні було опубліковано "Загальне Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності", "Положення про облаштування дворових людей, що вийшли з кріпосної залежності", "Положення про викуп селянами, що вийшли з кріпосної залежності, їх садибної осідлості і про сприяння уряду в купівлі цими селянами у власність польових угідь", "Положення про губернські і повітові у селянських справах установи", "Правила про порядок приведення в дію Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності", "Місцеве Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях Великоросійських, Новоросійських та в Білорусії", "Місцеве Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях Малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківській", "Місцеве положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях: Київській, Подільській і Волинській" (6; 1863, т. XXXVI, № 36657-36664). Протягом наступних років аж до початку ХХ ст. час від часу публікувалися різноманітні додаткові Положення, що найчастіше роз'яснювали або уточнюва-

ли той чи інший попередній законодавчий акт (5).

Згідно з Маніфестом 19.02.1861 р. селяни за право користування наділом зобов'язані були виконувати на користь поміщиків визначені у відповідних Положеннях повинності, причому упродовж перших 9-ти років вони не мали права відмовлятися від користування наділом, за яким вони, власне, і несли повинності. Отже, реформа 1861 р. фіксувала нечуваний у світовій практиці аграрних відносин феномен примусової купівлі землі, якою селянин користувався задовго до свого звільнення. Вищезгаданим Маніфестом поміщикам надавалося право підписувати з селянами “добровільні” угоди про розмір поземельного наділу і, відповідно, повинностей.

Особливістю законодавства, за допомогою якого регулювалася сільськогосподарська діяльність дрібних товаровиробників до 1906 р., було те, що воно приймалося комплексно, з урахуванням становища усіх соціальних груп населення. Це по-перше. По-друге, одночасно з оприлюдненням відповідного законодавчого акта передбачався і механізм введення його в дію, що, на жаль, у наш час практикується не завжди. По-третє, при підготовці такого важливого соціально-економічного і політичного заходу, як докорінна перебудова виробничих відносин в аграрному секторі економіки країни, були враховані регіональні особливості не лише на рівні однієї чи групи губерній, а нерідко навіть на мікрорівні, тобто в межах волості, а інколи і села. Знову ж таки доводиться констатувати, що наші теперішні законодавці такого підходу в реформуванні АПК практично не застосовують.

Щодо доцільності саме такої практики законодавчого забезпечення аграрних реформ історія дала чітку й однозначну позитивну відповідь. Упродовж сорока пореформених років в Україні виникли десятки тисяч господарств фермерського типу, що при незначній питомій вазі (15%) забезпечували близько половини всього товарного зерна, сотні мільйонів пудів якого (у 1903 р. — 650 млн.) експортувалося за кордон (4, с. 445).

Одночасно слід вказати і на недоліки законодавчих актів 1861 і наступних років, що на початку ХХ ст. призвело (окрім усього іншого) до необхідності повнішого їх узгодження з вимогами вільного підприємництва. Найсуттєвішим гальмом подальшого зростання ефективності суспільного виробництва і, таким чином, конкурентоздатності на європейських ринках українського зерна були численні державні обмеження і різноманітні застереження на ринку землі і праці. Так, в епоху “контрреформ”, що наступила після вбивства революціонерами 01.03.1881 р. царя Олександра II, був прийня-

тий (14.12.1893 р.) закон, який обмежував право продажу селянських наділів при подвірно-сімейному землеволодінні, а також призупинено дію ст. № 165 “Положення про викуп” щодо можливості дострокового викупу (6; 1896, т. VIII).

Під час засідань так званої “особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості”, що була створена згідно з царським указом від 22 квітня 1902 р. для внесення необхідних змін і доповнень до аграрного законодавства, вищезгаданий закон про обмеження підприємницької діяльності на селі був підданий нищівній критиці. Визнаючи причини наявних труднощів у сфері сільськогосподарського виробництва, проф. Л.І. Петражицький на одному із засідань констатував, що “відсутність належної підтримки з боку доброго права і доброт юстиції веде до загальної деморалізації... Етнічне значення безправ'я і свавілля відіграє більш серйозну роль у справі економічної безрадсної дійсності, аніж безпосереднє заперечення впливу незабезпеченості прав на господарську діяльність” (7, пр. № 4, с. 35).

Червоною ниткою на засіданнях Особливої наради, що під головуванням міністра фінансів С.Ю. Вітте продовжувалися протягом 1902-1904 рр., проходила ідея переваги приватної власності над колективним (общинним) землеволодінням. На думку С.Ю. Вітте, при сучасному стані справ община “мали багато рис публічно-правової організації, що мимоволі нагадувала про військові поселення” (3, с. 89). Учасниками наради неодноразово цитувалася формула англійського економіста А. Юнга про магічну силу приватної власності: “Дайте людині у власність голу скелю, і вона перетворить її на сад” (7, пр. № 12, с. 30). Общинне землеволодіння, яким згідно з переписом 1905 р. в Україні було охоплено 43,6% селянських дворів (у Росії — 98%), (10, с. XXII, XXXIII) не давало права селянинові вільно купувати і продавати одержаний лише в користування на певний термін наділ. Результатом такого правового стану безпосереднього товаровиробника було те, що в програші були не тільки селяни, але й суспільство в цілому. За вимогою 2/3 членів общини у будь-який момент міг бути оголошений новий переділ.

Та найдошкульнішим була не формальна зміна власника, а черезсмужжя, неминуче при наявності землі різної якості, і кругова порука. У 1906 р. земський відділ Міністерства внутрішніх справ так роз'яснював суть общинного права: “Общинним називається те звичайне користування, при якому землі, за рішенням загальних зборів, переділяються або розподіляються між селянами: по душах, по тягах або іншим способом, а повинності, що лежать на землі, викону-

ються у відповідних випадках за круговою порукою” (8, с. 5). Саме через кругову поруку, що була для державної адміністрації дуже зручним способом стягування податків, община і трималася аж до початку ХХ ст.

Остаточну крапку в дискусіях навколо общинної форми землеволодіння, яку народники вважали зародком соціалізму, поклав соціальний вибух 1905 р. Один з фахівців у галузі права сенатор Г.О. Євреїнов, що у 1903 р. виступив з книгою “Селянське питання в його сучасній постановці”, через тиждень після відомих подій у Петербурзі 9 січня 1905 р. вимагав від голови Комітету міністрів С.Ю. Вітте вжиття негайних заходів щодо приватизації селянської надільної землі: “...Створення дрібної поземельної власності в широких колах селянського населення дало б найміцнішу підвалину громадському і державному ладу Росії. Численний клас дрібних поземельних власників-землеробів склав би найконсервативніший елемент населення країни, що знає ціну власності і тому солідарний з приватними власниками інших станів” (7, пр. 10, с. 17).

Розгул революційної стихії, що в будь-який момент могла вилитися в криваву громадянську війну, примусив урядові кола не чекати затяжних думських дебатів. Указом царя від 3 листопада 1905 р. були скасовані викупні платежі майже одночасно (відповідно 10 і 11 січня 1906 р.) цар одержав записки від С.Ю. Вітте і П.А. Століпіна, що був тоді саратовським губернатором, в яких обґрунтовувалася ідея невідкладного введення приватної власності на селянські надільні землі (1, с. 80). Остаточні коливання глави держави припинилися після рішень дворянського з'їзду, що відбувся 7-11 січня 1906 р. в Москві. Одним з пунктів резолюції була вимога надати селянським громадам право закладати свої наділи для купівлі землі і дозволити продаж “наділів...при виході з общини” (9, с. 127). Реакція удару була дуже швидкою. Уже 4 березня 1906 р. був підписаний царський указ “Про заснування: а) Комітету по земельних справах при Головному управлінні землевпорядкування і землеробства і б) губернських та повітових землевпорядних комісій...” (6, 1909, т. XXVI, с. 199).

Після створення механізму реалізації запланованих аграрних перетворень на селі 9 листопада 1906 р. цар підписав указ “Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування” (6, 1909, т. XXVI, с. 970). Пройшовши складну процедуру думських дебатів 14 червня 1910 р., вищезгаданий указ було доповнено і розширено новими положеннями. Він увійшов в історію держави і права як “Закон про

зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння” (6, 1913, т. XXX, с. 746). Завершив процес формування правових умов вільного господарювання дрібного товаровиробника закон “Про землеустрій” від 29 травня 1911 р. (6, 1914, т. XXXI, с. 456). Якщо для виходу з общини і створення свого власного хутору чи відрубку (єдиний масив угідь без господарських будівель) згідно з Указом від 09.11.1906 р. потрібна була згода 2/3 общинників, то закон від 14.06.1910 р. передбачав наявність простої більшості голосів, а закон від 29.05.1911 р. взагалі не вимагав згоди односельців. Більше того, закон від 14.06.1910 р. проголошував власниками землі тих общинників, де з часу наділення їх землею не було загальних переділів. Одночасно приватною власністю проголошувалася і земля, що була в користуванні селян на основі подвірно-сімейного права.

Упродовж 1907-1914 рр. уповноважені 1403725 (46,6%) селянських дворів України звернулися до землевпорядних комісій з проханням забезпечити їм землеволодіння відповідно до нового законодавства (11, с. 66). Беручи до уваги те, що до столипінських перетворень більшість селянських дворів (56,4%) володіли землею на основі подвірно-сімейного права, можна вважати доведеним факт абсолютної переваги в нашій країні напередодні соціальних потрясінь 1917 р. дрібного землеволодіння західноєвропейського типу. Не важко у цьому зв'язку прогнозувати його інтенсивний розвиток в умовах вільного підприємництва протягом наступних десятиліть. Однак історія розпорядилась інакше, запропонувавши соціальний експеримент розвитку на основі утопічних уявлень про загальне благоденство після ліквідації приватної й утвердження колективної (державної) власності на засоби виробництва. Результати відомі. Тож, чи варто зволікати з відновленням у повному обсязі дії об'єктивних економічних законів у народному господарстві взагалі і сільському зокрема? Запитання риторичне.

Список літератури: 1. Аграрный вопрос в Совете Министров: Сб. ст./Под ред. Проф. А.В. Чайнова. - М.: Новая деревня, 1924. 2. Великая реформа: Сб. ст./Под ред. И.Х. Озерова. - СПб., 1911. - Т. 5. 3. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витге. - СПб., 1904. 4 Народное хозяйство в 1913 г. - Пг.: Издание Мин-ва финансов. - 1914. 5. О порядке удовлетворения помещиков юго-западного края за поступающие в собственность крестьян земли: высочайшее утвержденное Положение Главного комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 16 апр. (1864 г.)/ПСЗРИ. - СПб., 1867. - Т. XXXIX. - № 40544 та ін. 6. Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 2-е. - СПб. 7. Протоколы по крестьянскому делу/Под ред. В.В. Хижнякова. - СПб., 1905. 8. Сборник узаконений и распоряжений правительства, касающихся крестьянского

землеустройства и землепользования. - СПб., 1907. 9. Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период//История СССР. - 1976. - № 4. 10. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Издание ЦСК МВД. - М., 1907. 11. Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906-1917 рр.: причини, зміст, наслідки//Економіка України. - 1997. - № 8.

О.В. Тарасов, канд. юрид. наук

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЗАСТОСУВАННЯ Ч. 1 СТ. 151 КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Однією з найскладніших теоретичних проблем сучасної юридичної науки є застосування норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку держав (2; 3). Прийняття нової Конституції України з усією гостротою поставило цю проблему перед юридичною практикою. Визнання у ст. 9 Конституції чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, частиною національного законодавства України, зобов'язало безпосередньо застосовувати відповідні норми міжнародного права. Більш того, згідно з ч. 2 ст. 17 Закону "Про міжнародні договори України" від 22.12.1993 р. (1; 1994. - № 10. - Ст. 45), якщо таким міжнародним договором встановлено інші правила, ніж передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України. Єдиний виняток передбачено для випадку, коли міжнародний договір суперечить Конституції (ч. 2 ст. 9).

Отже, можна зробити висновок, що норми ратифікованих міжнародних договорів знаходяться в ієрархії норм національного законодавства поміж Конституцією (яка має вищу юридичну силу) та законами України (що повинні відповідати нормам міжнародного права і нормам Конституції) (6, с. 239, 248).

Важлива роль у функціонуванні норм міжнародного права як частини національного законодавства належить Конституційному Суду України. Згідно з ч. 1 ст. 151 Конституції "Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість".

У зв'язку з цим виникає ціла низка питань щодо практичного застосування ч. 1 ст. 151 Конституції України.